

LES MALALTIES DEL GENERAL CABRERA I LA SEVA IMPORTÀNCIA EN LA FI DE LA PRIMERA GUERRA CARLINA (1833-1840)

PUJOL i ROS, Joan

Acadèmic corresponent de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya. Gironella (Berguedà). joanpujolros@gmail.com

Rebut: 6 de febrer de 2019

Acceptat: 2 de juliol de 2019

PARAULES CLAU:

- *Ramon Cabrera i Griñó*
- *Primera Guerra Carlina*
- *Maestrat*
- *Sanitat Militar*
- *Segle XIX*

PALABRAS CLAVE:

- *Ramon Cabrera i Griñó*
- *Primera Guerra Carlina*
- *Maestrazgo*
- *Sanidad Militar*
- *Siglo XIX*

KEYWORDS:

- *Ramon Cabrera-Griñó*
- *First Carlist War*
- *Maestrazgo Region*
- *Military Sanity Corps*
- *Nineteenth Century*

RESUM: S'analitza la importància històrica que van tenir les malalties que va patir el general Cabrera a finals de 1839 i principis de 1840 en el curs final de la Guerra dels Set anys. La manca d'un lideratge clar, que fins aleshores havia exercit el comte de Morella, va propiciar la pèrdua d'un territori que era l'últim baluard de l'exèrcit carlí, que es resistia al Pacte de Bergara i que va conduir inevitablement a la pèrdua de la guerra i a l'exili dels seus partidaris.

RESUMEN: Se analiza la importancia histórica que tuvieron las enfermedades que sufrió el general Cabrera a finales de 1839 y principios de 1840 en el curso final de la Guerra de los Siete años. La falta de un liderazgo claro, que hasta entonces había ejercido el conde de Morella, propició la pérdida de un territorio que era el último baluarte del ejército carlista, que se resistía al Pacto de Vergara y que condujo inevitablemente al fin de la guerra y al exilio de sus partidarios.

ABSTRACT. THE DISEASES OF GENERAL CABRERA AND THEIR IMPORTANCE FOR THE END OF THE FIRST CARLIST WAR (1833-1840): The historical importance of the diseases suffered by General Cabrera at the end of 1839 and the beginning of 1840 in the final course of the Seven Years' War is analyzed. The lack of a clear leadership, which until then had exerted the Count of Morella, favoured the loss of a territory that was the last bastion of the Carlist army which resisted to the Pact of Vergara. That loss, inevitably led to the end of the war and the exile of the Carlist supporters.

CITACIÓ DE L'ARTICLE: PUJOL i ROS, Joan. "Les malalties del general Cabrera i la seva importància en la fi de la Primera Guerra Carlina (1833-1840)". A: *Gimbernat* [Barcelona], 2020; 72: 49-76. <http://doi.org/10.1344/gimbernat2020.72.3>

Aquest document està subjecte a una llicència Creative Commons

© Joan Pujol i Ros, 2020.

DOI:10.1344/gimbernat2020.72.3

INTRODUCCIÓ

El carlisme fou un moviment polític i social sorgit al primer terç del segle XIX a Espanya, a partir del plet dinàstic plantejat en la successió a la corona a la mort de Ferran VII, el 1833, on l'infant Carles Maria Isidre es negà a reconèixer els drets de la seva neboda Isabel al tron d'Espanya, amb un rerafons de refús del nou model de societat liberal. En el pla polític, el carlisme traduïa els enfrontaments entre els defensors de l'antic règim i els sectors més liberals. Aquest fenomen fou molt vigorós a Catalunya, i principalment al País Basc i Navarra, on el lema de la defensa dels furs va tenir una eficàcia indubtable. La primera guerra carlina s'inicià a Talavera de la Reina l'octubre de 1833 amb una revolta popular, seguida d'altres al País Basc, Navarra, la Rioja i Catalunya. La insurrecció s'estengué ràpidament al Maestrat: a Morella el baró d'Herves proclamà rei al pretendent carlí el 13 d'octubre. La dura represió del moviment per part del govern de la regent Maria Cristina induí a Zumalacárregui a organitzar un exèrcit a Navarra, a finals de 1833, on aconseguí diverses victòries. A Catalunya, Cabrera organitzà una força que féu del Maestrat i Morella una autèntica trinxera.

La causa carlina, pel que s'ha manifestat anteriorment, va arrelar sobretot en tres zones: al nord de Catalunya, al País Basc i Navarra, i al Maestrat, zones on operaven fonamentalment les partides carlines. Les seves accions, iniciades a Catalunya a l'octubre de 1833 a Prats de Lluçanès, van adquirir una gran importància l'any 1835, i sobretot, el 1837, any que van aconseguir establir un eix entre Avià i Berga, i on s'hi instal·là la Junta Superior Governativa del Principat de Catalunya, i que tenia els seus centres bàsics més representatius a Ripoll, Berga i Solsona. Al Maestrat, Cabrera actuava com a cap més visible.

Una cosa semblant, encara que amb unes variables històriques diferents, va succeir al País Basc i Navarra, on el govern del pretendent hi instal·laria de manera provisional la seva Cort durant les dues guerres carlines que hi van tenir lloc.

El govern de Madrid, totalment enderriat amb la guerra a Euskadi, va obligar als liberals de Catalunya a autoorganitzar-se i a finançar-se la guerra. Els liberals, no van aconseguir conquerir les principals ciutats en mans dels carlins com ara la Seu d'Urgell, Puigcerdà, ni tampoc Olot. A partir d'aquest moment, van anar perdent posicions i els carlins controlaven cada vegada més el nord de Catalunya. La situació va canviar el juliol de 1838, quan Solsona va caure en mans dels liberals, una fita decisiva, segons molts historiadors, en la decadència de la força del carlisme.

El canvi en la correlació de forces a nivell de l'Estat, que culmina amb el Conveni de Bergara, l'agost de 1839, entre Maroto i Espartero, i les dissensions internes entre els mateixos carlins, va fer que al final de 1839, la força d'aquests hagués minvat molt. Només l'“enrocament” de Cabrera al Maestrat mantenia viva l'essència i els principis fonamentals del carlisme.

Cabrera va anar aglutinant els homes que encara restaven fidels a la causa i que no havien acceptat el Conveni de Bergara —una traïció en tota regla a la causa segons ells, de Maroto—, fins que el juliol de 1840, després de passar per Berga, van travessar el Pirineu. Amb aquesta darrera acció, s'havia acabat la Primera Guerra Carlina, sumint al carlisme en una profunda letargia.

RAMON CABRERA I GRIÑÓ

Ramon Cabrera i Griñó, comte de Morella i marquès del Ter, va néixer a Tortosa (Baix Ebre) el dia 27 de desembre de 1806. Fill de Josep Cabrera, patró d'un vaixell que realitzava la navegació des del port de cabotatge de la seva ciutat i de Maria Anna Griñó.¹

Per exercir el dret d'un benefici eclesiàstic propietat de la família, —en realitat eren tres beneficiats, que van unir en un de sol després de pleitejar amb el bisbat— va ingressar al seminari de Tortosa i va arribar a rebre ordres menors. Hi ha infinitat d'anècdotes per demostrar l'escasa vocació de Cabrera pels temes religiosos. Malgrat tot, no es diferenciava massa dels altres companys que iniciaven també la carrera eclesiàstica.

De fet, el seu allunyament del seminari no es produí fins el desembre de 1833 quan, iniciada la guerra, havia de ser traslladat a Barcelona per ordre governativa, juntament amb alguns dels seus companys, com a sospitosos de filocarlistes.

Fou en aquell moment quan va fugir del conboi i s'incorporà als sollevats de Morella, oferint els seus serveis a Josep Marcoval, que aleshores estava al comandament de la ciutat, i on Cabrera hi destacaria per la seva intel·ligència estratègica.

Ben aviat va formar la seva pròpia partida, i amb la mort del seu cap, va saber situar-se al costat del nou responsable de les tropes d'Aragó, Josep Carnicer.² El seu prestigi en aquesta època no va parar de créixer, i per això, en el moment que Carnicer fou

requerit per incorporar-se a la caserna reial, Carles V el va nomenar comandant general interí de les forces d'Aragó.

La seva arribada al poder va suposar un revulsiu per a la insurrecció. Durant els primers mesos es va dedicar a organitzar l'exèrcit i sistematitzar el seu funcionament. Va dotar-lo d'una infraestructura administrativa, d'una hisenda i d'uns òrgans de govern, i va crear la Junta Auxiliar Governativa que l'assessorava i a la qual delegava tots els afers referents a provisions i recursos. Una vegada passat l'hivern de 1836, estava en condicions de fer el pas següent: la presa de Cantavieja, on juntament amb Mirabell, les convertiria en les capitals militar i administrava del territori controlat pels carlins en aquesta zona. A Cantavieja hi va establir magatzems de provisions i municions, una mestrança d'artilleria i una fundició, un taller per a l'elaboració de pólvora i bales i un altre per a la reparació d'armes, un hospital i un dipòsit de presoners. Així mateix, va començar a funcionar amb el títol de "*Boletín del Real Ejército del Reyno de Aragón*" el primer diari carlista d'Aragó i València, que mantindrà la seva continuïtat, si bé amb diferents capçaleres, fins al final de la guerra.

L'any 1836 l'exèrcit governamental afusellà la seva mare i Cabrera va respondre amb una ferotge campanya que li proporcionà el nom de "*Tigre del Maestrazgo*", amb els afusellaments de Burjassot i la matança de Sant Mateu.

En creuar l'Ebre l'Expedició Reial del pretendent, l'any 1837, fou nomenat comandant general d'Aragó i València, acompanyant a l'arxiduc Carles fins a les portes de Madrid. De retorn al Maestrat, va crear i organitzar un poderós exèrcit i va establir-hi l'administració civil de l'extens territori que controlava. La presa de Morella el gener de 1838 i la seva heroica defensa uns mesos després li valgueren el títol de comte de Morella concedit per Carles V. Tinent general i comte, va resistir després del pacte de Bergara, abandonà Morella el 1840 i després de passar per Berga, s'exilià a França.

Després de vuit anys d'exili, durant els quals va mantenir contactes amb exiliats carlins i amb la família reial, l'any 1848 retornà al capdavant de 8.000 homes per participar en la campanya montemolinista que es desenvolupà a Catalunya. Però després de diversos èxits i fracassos, en els darres anys, la guerra va entrar en una fase ferotge i de venjances personals, i Cabrera aïllat, passà a França l'abril de 1849, fet que va propiciar un cop mortal a la causa carlina.

Exiliat a Londres, va casar-se amb una rica herava protestant que simpatitzava amb el carlisme i a qui havia recolzat econòmicament. Com a regal de noces, Carles

VI el nomenà capità general i li va concedir el títol de marquès del Ter. Del seu matrimoni varen néixer cinc fills: tres homes i dues dones. De manera progressiva, Cabrera va anar retirant-se de la política i va dedicar-se a les seves obligacions familiars a l'extraordinària finca de Wentworth, a l'oest de Londres, on va fixar la seva residència. Malgrat tot, era tant fort l'enyorament a la terra que havia deixat, que una de les parcel·les de la seva finca l'anomenà "*Cantavieja*". El 1870 trencà amb el pretendent Carles VII i rebutjà qualsevol possibilitat de tornar a l'entat espanyol. L'any 1875, Cabrera, amb la salut molt precària, tip d'aventures que tanta sang havia causat, juntament amb el seu creixent escepticisme —encara que sense abandonar mai els seus ideals— va utilitzar el seu prestigi personal per afavorir la fi del conflicte i va reconèixer com a rei legítim Alfons XII. Carles VII el proclamà traïdor i li va retirar tots els títols, graus militars i condecoracions que li foren retornats per Alfons XII.

Ramon Cabrera i Griñó va morir a Wentworth, (Anglaterra) el 24 de maig de 1877, després d'una llarga i penosa malaltia, on molt probablement, les seqüeles físiques i psíquiques de les guerres en què va participar, hi van tenir un paper molt importat.

Ramon Cabrera fou un personatge controvertit, de qui durant el segle XIX, es van escriure moltes pàgines, però encara avui és una figura en què predominen moltes fabulacions. Com a colofó a la seva biografia, destaquem, entre les moltes que s'han imprès, una cita que el defineix com una persona singular:

"Por un lado es una personalidad altamente novelesca y excepcional como hay pocas. Creo que no hay ningún otro caso en la historia de España de alguien que haya pasado de seminarista a teniente general sin pasar por ninguna academia militar y sólo por méritos de guerra, en el breve plazo de cinco años. Ni nadie que haya mantenido militarmente durante casi un año una guerra en solitario contra todo el resto del país sin posibilidad práctica de alguna de victoria".³

L'ORGANITZACIÓ SANITÀRIA DE L'EXÈRCIT CARLÍ AL MAESTRAT

En totes les guerres, els contendents posen en marxa, d'una manera o d'una altra, algun tipus d'ajuda i assistència sanitària per als ferits i els malalts. En aquest sentit, el bàndol carlí, que va intervenir en tres guerres durant el segle XIX, no va ser pas diferent.

Des del començament de la Primera Guerra Carlina hi va haver la intenció de crear establiments hospitalaris que poguessin atendre els ferits. Per tant, calia disposar d'una sanitat pròpia dintre del territori que dominaven, que pogués donar resposta a les necessitats que es produïen.

Una de les peculiaritats més interessants de la sanitat del bàndol carlí va ser la creació dels hospitals de sang. Aquests hospitals eren situats relativament a prop del camp de batalla, cosa que permetia que els ferits poguessin ser atesos d'una manera ràpida. Molts d'aquests hospitals de sang disposaven de metges i cirurgians, i de monges que tenien cura dels ingressats.

Per tant, cal dir que els carlins es van preocupar des del primer moment de l'atenció als ferits de guerra i als malalts. Igualment, cal remarcar que van utilitzar sistemes de transport de ferits fins i tot innovadors i que també van fer servir, sovint, mitjans originals, tant en cirurgia com en terapèutica.

Durant la Guerra dels Set Anys (1833-1840) al Maestrat i Baix Aragó, el general Cabrera va ser un gran organitzador, a més d'un magnífic estratega. Des d'un primer moment va tenir molt clara la necessitat d'una organització hospitalària apropiada. Va crear un complex hospitalari molt avançat en la seva època. Es va implicar personalment en el tema, va buscar els mitjans necessaris, sobretot des del punt de vista del finançament i va aconseguir uns serveis moderns i molt eficaços. El seu plantejament sanitari ha estat objecte d'estudis i elogis. Va arribar a tenir 2.250 llits en funcionament, repartits entre diversos hospitals de la zona, amb característiques diferents: hospitals per a ferits de guerra, hospitals de convalescents i hospitals per a malalties habituals de la població civil.⁴

Alguns d'aquests hospitals eren permanents, en zones carlines perfectament consolidades i solien estar molt ben equipats i condicionats. Altres funcionaven de manera itinerant, molt propers al front de batalla, eren els hospitals de sang. Aquest fet permetia poder traslladar ferits d'un lloc a un altre en cas de necessitat.

Al principi de la guerra es va crear una Comissió Directiva d'Hospitals i, a partir de 1838 una altra d'Inspecció d'Hospitals i de Sanitat Militar i Civil. Malgrat tot, des del principi, l'exèrcit carlí ja va habilitar un hospital de sang a Vallibona (Ports de Beseit), encara que de caràcter provisional.⁵

A més a més, trobem hospitals habilitats a Morella (Ports), Forcall (Ports), Cuevas de Castellote (Baix Aragó), monestir de l'Olivar (Estercuel, Terol), Horta de

Sant Joan (Terra Alta), Aiòder (Alt Millars), Xelva (Serrans), Castellfabib (País Valencià), Aliaga (Terol), Iglesuela del Cid (Terol), santuari de la Verge de la Font (Castellfort, Ports), monestir de Benifassà (Baix Maestrat), Valderobles (Matarranya) i el de referència a Cantavieja (Terol), entre d'altres.⁶

Tot l'organigrama sanitari de Cabrera estava sota el control del metge Joan Sevilla. Als 69 anys el nomenà metge consultor de l'Exèrcit Reial i Visitador General d'Hospitals, amb autoritat per a la direcció mèdica i administrativa d'aquests. Fou el cap de sanitat de l'exèrcit de Cabrera. Sevilla era metge de l'Hospital General de València i professor de Clínica, però hagué de fugir per la seva ideologia carlina. Es va convertir en una espècie de ministre de Sanitat del territori controlat per Cabrera.⁷

En un principi Sevilla realitzava tasques de visitador d'hospitals; posteriorment fou l'encarregat dels reglaments de funcionament i, per últim, responsable i coordinador general de la sanitat al Maestrat i zona Centre. Fou, a més, el metge personal del general Cabrera i qui es féu càrrec de tractar-lo en la seva greu malaltia.

Va arribar a coordinar més de 40 cirurgians distribuïts pels diferents hospitals. També va crear la figura de l'apotecari major, que va recaure sobre la persona de Joaquim Obón. Aquest s'encarregava de la compra, elaboració i distribució dels medicaments. Disposava d'un laboratori i un magatzem central, des d'on distribuïa les medecines compostes a tots els centres, a excepció del de Xelva que estava a càrrec de l'acreditat professor Ignasi Llopis i els seus dos fills.⁸

La sanitat del Maestrat i la zona Centre tenia ben reglamentat el funcionament del seu personal i les obligacions de cada centre hospitalari. La persona sobre la qual gravitava tota la sanitat era la figura del "*contralor*" o director, que estava permanentment amb contacte amb el cap de sanitat. Una altra figura era la del "*recibidor de enfermos*", encarregat de fer les fitxes administratives de cada pacient, amb l'autoritat d'enviar-lo al centre més convenient. Cada centre tenia el seu apotecari, que depenia de l'apotecari en cap, establert a l'Hospital de Cantavieja. Tenia l'obligació d'estar en el seu despatx tot el dia per si era necessària la seva presència en qualsevol moment.

També hi havia altres personatges habituals en els centres hospitalaris com ara el capellà i el personal de servei. Destaquen a la cuina, a més a més del cuiner, el "*dispensero*".

Pel que fa al personal estrictament sanitari, cada hospital disposava de metges i cirurgians, encara que en algunes ocasions havien de traslladar-se d'un centre a l'altre segons les necessitats del moment.

També disposaven de practicants sota les ordres dels cirurgians, que feien guàrdies als centres, i d'infermers, controlats per la figura de l'infermer major. El sou d'un cirurgià era de 800 rals i el d'un practicant de 400 rals.⁹

L'hospital de referència de l'exèrcit del Maestrat i zona Centre estava situat a Cantavieja, molt proper a la caserna general de Cabrera. Va ser un hospital pilot i d'una gran activitat.

Al final de la Primera Guerra Carlina, segons una visita d'inspecció d'hospitals realitzada l'any 1839, en la seva totalitat, els centres hospitalaris sota control dels carlins en aquesta zona tenien capacitat per mil dos-cents ferits. Podem saber el nombre de cirurgians que disposava l'Exèrcit Reial d'Aragó, València i Múrcia comandat per Cabrera: al desembre de 1835, vuit cirurgians, un per cada batalló, a excepció del regiment de cavalleria de Tortosa que no en tenia; al desembre de 1836, deu; l'any 1837, vint-i-set; l'any 1838, vint-i-set i al desembre de 1839, trenta-vuit.¹⁰

Un altre fet que destaca la preocupació constant de Cabrera per la bona salut física i la higiene dels seus soldats i col·laboradors fou la distribució de més de 20.000 racions diàries de menjar de bona qualitat i en abundància que es van repartir durant més de dos anys en el territori controlat per Cabrera, sobretot a base d'espoliar les poblacions dels llocs que controlava, apropiant-se el bestiar i les collites, sense faltar mai el pa, l'oli i el vi.

En aquesta època, en què l'organització i funcionament dels hospitals era òptima, Cabrera, com a general del l'exèrcit, inspeccionava personalment les instal·lacions i magatzems sanitaris cada dia i, interrogava a malalts i ferits. Era tanta la preocupació de Cabrera pels atacs dels liberals als hospitals, amb les conseqüents destruccions i incendis, que va enviar diverses cartes a l'exèrcit governamental sobre aquest fet, entre les que destaca la tramesa a Van Halen, el 29 de desembre de 1838, amb motiu dels atacs als hospitals de Xelva i Cantavieja, on diu que *"El hospital de Chelva, teatro de ferocidad democrática donde se despedazaron y quemaron vivos un considerable número de infelices que yacian en la cama del dolor; el de Cantavieja, campo de destrozo y barbaridades, donde se divertia la filantropía liberal clavando sus aceros en los cuerpos de los moribundos que en él esperaban alivio á sus males, y entre las risas de sus verdugos, lanzando dolorosos ayes, eran arrojados por elevadas y escarpadas peñas..."*¹¹

LES MALATIES DEL GENERAL CABRERA

Ramon Cabrera i Griñó, comte de Morella, tinent general dels exèrcits carlistes, no va voler acceptar, com ja s'ha dit, el pacte entre Espartero i Maroto. El famós "*Abrazo de Vergara*" del 29 d'agost de 1839, posava fi a la Primera Guerra entre carlins i liberals. Cabrera es negà a acceptar aquest pacte o qualsevol altre possible. Per a ell, la guerra no havia acabat, el pacte era del tot inadmissible i sobretot, una traïció a la causa.

Cabrera va fer jurar als seus homes que no l'acceptarien mai i va continuar en peu de guerra deu mesos més, fins que malalt i assetjat, va fugir a França amb 10.000 homes.

El projecte principal del general Cabrera havia estat l'organització, dins del territori que controlava, entre les diverses poblacions del Maestrat, una estructura d'estat autònom amb tribunals d'alçada, jutjats militars, direccions generals i administratives, direcció general de sanitat, hospitals militars per a ferits de guerra, fàbriques de pólvora i armes, impremtes, diaris i magatzems de subministres. Un desafiament en tota regla, per al poder governamental.

El pacte de Bergara va suposar per a Cabrera, la necessitat imperiosa d'enfortir encara més la seva zona de domini, davant l'amenaça imminent dels exèrcits governamentals de la reina governadora. La regió del Maestrat s'havia convertit en un refugi de carlistes que no tenien la més mínima intenció de deixar les armes. Com era d'esperar, el govern liberal no va quedar-se parat i va iniciar una resposta contundent. El propi general Espartero, que es considerava el guanyador de la guerra, es posà al front d'un exèrcit de 40.000 homes i marxà cap al Maestrat.

La carrera militar de Cabrera havia estat meteòrica i les seves accions de guerra brillants i perilloses, fets pels quals l'havien comparat amb Zumalacárregui. Cabrera havia passat del seminari de Tortosa a voluntari carlí i dos anys després s'havia convertit en comandant interí de les forces del Baix Aragó.

El desembre de 1839 hi havia una intensa activitat a la caserna general de Cabrera, preparant la defensa del territori davant la imminent arribada de les tropes d'Espartero. Cabrera va iniciar una marxa per reforçar les defenses al nord del Maestrat i assegurar una comunicació continua i segura amb Catalunya. La marxa es va fer en uns dies d'intensa pluja, fred i vent. A la localitat de Fresneda es va trobar malament i

va haver d'allitar-se. Estava esgotat, sense gana, tenia estornuts i calfreds. El primer diagnòstic va ser que s'havia refredat durant la marxa i que havia de reposar. Lluny de millorar, va començar a complicar-se la malaltia amb tos més persistent, febre, mal de cap i de gola, intolerància digestiva, amb vòmits, diarrees lleus i incomoditat general. De fet, la simptomatologia que presentava Cabrera en aquells moments era la pròpia d'un procés gripal.

Els seus ajudants van començar a preocupar-se i van enviar a buscar als seus metges que es trobaven a l'Hospital de Cantavieja. El catedràtic Joan Sevilla i Simeó González van acudir-hi immediatament i van mostrar un gest de preocupació en atendre'l. Portava cinc dies al llit, amb febre, sense gana i el seu aspecte reflectia una certa gravetat. El mateix Cabrera n'era conscient, ja que digué als facultatius: *“Señores, mi enfermedad es grave según yo creo. Saben VV. que estoy al frente de un ejército y en circunstancias muy críticas, y también conocen las consecuencias que pueden resultar si el ejército queda sin dirección. Quiero pues con franqueza, y sin temor de que yo me asuste, me digan VV. como si hablasen con el último voluntario de ejército, el estado en que me hallo”*. Els seus metges li contestaren que observarien l'evolució de la malaltia durant tota la nit i a la matinada següent l'informarien.¹²

Caldria deixar per a més endavant l'expedició de vigilància de fortificacions i calia retornar el general a la vila de Morella, com més aviat millor.

En arribar al terme de Ràfales, van aturar la caravana perquè Cabrera no podia aguantar-se damunt del cavall. Varen descansar durant tot el dia i la nit i a la matinada següent va ser traslladat en llitera per quatre dels seus homes. Tot i que faltava molt poc per arribar a Morella, al terme d'Herbers (Ports), Cabrera va fer aturar l'expedició ja que no podia seguir: *“señores, he sufrido muchísimo y estoy sumamente débil. Por Dios ruego a VV. que me dejen quieto en Hervés, hasta llevarme muerto al cementerio o sano a la cabeza del ejército”*. Per acord de tots els presents, es va decidir no moure més al pacient fins que el seu estat millorés per poder ser traslladat en un mínim de condicions. La nit de Nadal la malaltia es va complicar fins al punt que el general va perdre el sentit, arribant a un estat precomatós unes hores més tard. Fins i tot se li administrà la Santa Unció.

Els seus metges, Joan Sevilla i Simeó González feien tot el que podien i es sentien molt pressionats per l'entorn. La cara dels facultatius denotava preocupació per la salut del general.

Preguntats pel diagnòstic van contestar que patia “*varias enfermedades al mismo tiempo*”. La principal i més greu era una “*calentura nerviosa*”. A més a més els facultatius no podien descartar també el tifus, ja que patia diarrees, ni tampoc la “*tisis galopante*” o la “*tos ferina*” per la tos rebel i angoixant, ni el “*paroxismo abúlico*” per l'estupor.¹³ Fins i tot va patir convulsions i va córrer el rumor que havia mort.

Des de l'anàlisi històrica, molt probablement va patir una malaltia infecciosa i una sepsi. Com s'ha comentat va començar amb un refredat que va evolucionar com un procés gripal, que possiblement per les condicions climàtiques, es va complicar amb una pneumònia i es va convertir en una infecció generalitzada (septicèmia). Segurament les diarrees i la somnolència eren conseqüència d'un quadre sèptic avançat.

El tractament de la pneumònia de Cabrera

A l'inici de la malaltia, quan Cabrera es quedà a la Fresneda a reposar, els metges no van donar massa importància al procés, i l'alimentaren amb brous vegetals, li administraren begudes diaforètiques per provocar-li sudoració i banys als peus. En els dos dies següents, en no millorar el seu estat, li practicaren dues sagnies.

A Herbers, de tornada cap a Morella, on el general va demanar que volia descansar, li van canviar el tractament. Li administraren arròs cuit, aigua de civada i xarop temperant. Van intentar provocar-li el vòmit amb un preparat d'aigua emetitzant (dues unces de tartrat d'emetina dissoltes en cinc unces d'aigua), que li provocaren vòmits biliosos, millorant-li el mal de cap. També li aplicaren cataplasmes a les cames a base de pols de mostassa (sinapismes).

El general semblava realment intoxicat. El següent pas fou aplicar-li “*sanguijuelas en el cuello que extrajeron 4 o 5 onzas de sangre*”. Hi afegiren com a medicació complementària els anomenats tònic difusius.

L'evolució de la malaltia tenia mal pronòstic: pèrdua de consciència i un quadre comatós superficial. Llavors van decidir canviar una altre vegada de tractament. En aquest cas li administraren desesperadament beuratges antiespasmòdics i revulsius externs, intentant provocar una resposta de l'organisme que sembla que aconseguiren i que va canviar el curs de la malaltia. La nova teràpia consistia en prendre una infusió d'arrel de valeriana, càmfora, làudan,

èter sulfúric, vi i sucre i entre cullerada i cullerada una mica de brou animal. Com a revulsiu extern li van aplicar “*cantáridas*” a la columna vertebral, preparat obtingut per la trituració del coleòpter *Lytta vesicatoria*, anomenat col·loquialment “mosca d'Espanya” i aplicat en forma d'ungüent, que provoca l'aparició de fístules a la pell. També li aplicaren fregues d'èter sulfúric a l'abdomen i lavatives amb quina i quinina per intentar baixar la febre, acompanyat de begudes antiespasmòdiques. Finalment, després d'una millora aparent del seu estat de salut, el dia 9 de gener fou traslladat en llitera fins a la seva residència de Morella. El comunicat mèdic dels metges que l'atengueren, acaba dient que el dia 30 de gener de 1840 el general va poder anar a missa. Havia passat un mes i mig des de l'inici de la seva malaltia.

Durant tot el temps que durà la primera malaltia de Cabrera, la seva germana gran era l'encarregada de recollir les medecines a l'apotecaria de més confiança, per tal d'evitar que es propagués la notícia sobre l'estat del general. Tot és feia amb el màxim secret possible. El menjar i les medecines s'examinaven meticulosament i fins i tot, moltes vegades, s'adquirien en llocs molt allunyats d'on es tractava al pacient amb la finalitat d'evitar que ningú conegués a la persona que les sol·licitava ni pogués sospitar per a qui eren.

La segona malaltia de Cabrera

Després de superar la pneumònia, havien passat més de dos mesos i Cabrera havia marxat a reposar a Sant Mateu (Baix Maestrat), ja que a Morella s'havia declarat una epidèmia de tifus que feia estralls a la vila. Estava trist, absent i desaparegut. Els metges no aconseguien animar-lo i tornaven a estar preocupats per la seva salut. Deien que havia tingut una recaiguda de la seva greu malaltia o bé que patia una nova complicació del procés.

L'aspecte físic que oferia el general en aquells moments, no tenia res a veure amb la figura del “tigre del Maestrat” que tots coneixien: *“extremadamente flaco y descolorido, sus ojos hundidos habían perdido la fascinación aterradora de su mirar penetrante, y lánguidos y sepulcrales apenas se fijaban con indiferencia en los objetos: cubierto de una larga capa blanca ceñida al cuello con cordones, apenas se le veía mas que una parte del rostro cubierto en el frente por la boina inclinada sobre ella. El marcial guerrero no era ya el que curvado y vacilante iba sobre el caballo dócil mas bien como un esqueleto que sobre la silla hubieran atado, que como una persona capaz de dirigir las bridas. Acompañado de sus ayudantes anda-*

ba al paso, sostenido en los vaivenes por dos asistentes que marchaban a pie junto a él".¹⁴ Les seqüeles del quadre sèptic que havia patit havien deixat a Cabrera exhaust, però ara, el quadre clínic era diferent. No es tractava d'una nova recaiguda, ja que el general no tenia febre, ni tos; en aquells moments estava en un estat de profunda malenconia, dominat pel desinterès cap a tot. No volia parlar amb ningú i ningú s'atrevia a parlar amb ell. Al general se li havien sumat moltes coses: la debilitat del seu estat físic, el disgust per la traïció de Maroto i la incertesa sobre el futur del territori que havia conquerit.

En opinió dels quatre metges que l'atenien, l'organisme de Cabrera, més concretament la melsa, havia produït un excés de bilis negra, que enfosquia tot el seu ànim i provocava un quadre clínic d'ensopiment, que ells anomenaven "*depresión reactiva*" o "*depresión catatónica*", o bé simplement depressió, un estat de negativitat transitòria per intoxicació del seu cervell a causa de la bilis negra, amb la posterior desconexió del món que l'envoltava.

Van tractar el seu estat com van poder, sobretot amb brous substanciosos i tònic difusius, que eren begudes preparades amb diferents ingredients (vi, xarop de quinina, mel i codony). També li administraven infusions d'algunes plantes que aportaven minerals com ara la cua de cavall o l'escorça de saüc. Fins i tot li van donar fulles de coca per mastegar, esperant una reacció d'eufòria per part de Cabrera que no es va produir.

Malgrat tots els esforços per solucionar aquella situació, Cabrera va passar un altre llarg període de temps fins que van aconseguir que s'interessés per alguna cosa. En aquells moments es trobava convalescent a Móra d'Ebre on "*augmentáronse las dolencias del caudillo realista hasta el extremo que creyendo morir pidió que se le administrasen los sacramentos de la Penitencia, Eucaristía y Unción*". Les persones més properes a ell, la Junta Superior, amb Arnau, Felip Calderó i Domènec Forcadell, entre altres, estaven realment preocupats i consideraven que la situació era insostenible i calia fer reaccionar al general, que aleshores s'havia traslladat de Móra d'Ebre a la Sènia perquè l'exèrcit governamental estava assetjant les poblacions properes.

De fet, aquest trasllat es va convertir en un greu problema pel fràgil estat de salut del general. Així el seu cronista relata que es va fer "*cabalgando algunos ratos y otros tendido en una tartana, cuyo incomodo movimiento le ocasionaba vehementísimos dolores, toses y náuseas. Para ponerle a caballo era necesario que le ayudaran dos personas las cuales durante la marcha iban a su lado relevándose de trecho en trecho*".¹⁵

A primer de maig de 1840, Cabrera va arribar a la Sènia i els seus metges van observar una millora en el seu estat de salut: la tos disminuïa, tenia més gana i adquiria forces; una millora que els facultatius atribuïen al canvi de clima ja que a Móra d'Ebre, pràcticament, tots els dies hi havia plogut.

En aquestes circumstàncies, els membres de la Junta van creure convenient assegurar-se al seu costat per fer-se escoltar, i van decidir no sortir de la seva estança fins que fos conscient del drama que s'acostava, dedicant-hi tot el temps necessari.

Li van explicar que pràcticament estaven sitiats per l'exèrcit d'Espartero, Oraá i O'Donnell. El van informar que havien intentat nombroses accions de guerrilles per despistar-los, però que no havien servit de res. Cabrera va començar a reaccionar quan li van explicar que havien perdut Cantavieja, Segura, Aliaga, Alpuente i Alcalà i es va excitar molt quan l'informaren que l'exèrcit liberal estava a les portes de Morella i la invasió era imminent. Alguns dels presents, fins i tot, li plantejà al general la possibilitat de una rendició pactada i una sortida honorosa de la situació.

Cabrera molt nerviós va patir un atac de còlera amb violència, crits i insults per a tots els presents; va començar a treure escuma per la boca, va tenir convulsions i va perdre el sentit durant uns minuts. Quan va tornar en sí, molt enfadat va dir: *“¿Qué es esto señores? yo he sido engañado: ¿con que derecho se me ocultan tamañas novedades?”*. Li contestaren: *“La enfermedad de V. E. y la conservación de su vida, tan cara para nosotros, nos han hecho guardar silencio hasta hoy”*. Ja que no es calmava, li van administrar d'amagat una infusió d'adormidera, aconseguint tranquil·litzar-lo una mica.

La situació era d'extrema tensió i, Cabrera va començar a donar voltes a l'habitació intentant trobar una solució, mentre la Junta estava en silenci i molt espantada. Després d'uns minuts va dir al seu lloctinent “de rendició res de res. Ara mourem fitxa nosaltres per enganyar a l'enemic canviant de lloc. Digueu a la tropa que es prepari per una llarga travessia. Iniciarem un pla secret de mobilitat per despistar-los. Si això no surt bé, buscaré la mort al costat dels meus camarades”.

No es va dir res més, però era més que suficient. Cabrera agafà camí cap a Morella, on hi arribà el dia 4 de maig. A partir d'aquest moment comença de nou la frenètica activitat militar y política de Cabrera, amb la mateixa actitud que tenia el general abans de la malaltia. L'exèrcit de Cabrera va sortir de nit amb 10.000 homes de les seves casernes i per sorpresa retrocedí en direcció nord cap a Catalunya.

El comte de Morella, a mitjans de maig de 1840, dirigint-se cap a la Sènia, turmentat per les seves dolences i preocupat per l'evolució de la guerra, va rebre el següent comunicat:

*“Secretaría de Estado y del despacho= Excmo. Sr.= Deseando el rey N. Sr. manifestar á V. E. el interés que toma su salud, y temiendo que la falta de facultativos esperimentados y hábiles retarde su restablecimiento, se ha dignado resolver que D. Roque Hernández, consultor supernumerario y cirujano mayor del ejército de Catalunya, se traslade á la inmediación de V. E. y permanezca á su lado mientras V. E. lo considere necesario, debiendo después continuar en su ejército ó volver á desempeñar su destino, segun V.E. lo crea mas conveniente al real servicio. Se ha servido encargar S. M. al mismo Hernández eleve á su real conocimiento el estado y progresos que advierta en su convalescencia. Con esta fecha comunico esta resolucion al general D. José Segarra, á fin de que no se lleve a efecto la disposición que havia dictado de hacer salir de España á Hernandez, por haber hecho dimision de su destino después de la muerte del Conde de España. De Real orden lo comunico a V. E. para su satisfacción y efectos consiguientes.= Dios guarde a V. E. muchos años. Bourges 9 de mayo de 1840. =José Tamariz= Señor Conde de Morella”.*¹⁶

Aquesta ordre no es va complir mai perquè Roc Hernández no es va desplaçar a visitar Cabrera. De fet, el cirurgià va veure per primera vegada al comte de Morella el dia 9 de juny, quan abandonà la vila de Morella, es replegà i, travessant l'Ebre, marxà cap Berga.

La salut de Cabrera en aquells moments era molt delicada, amb episodis d'extenuació total. Cabrera després de l'acció amb O'Donell a finals de maig de 1840, dirigint-se cap a la població del Rossell, molt preocupat per les seves malalties deia que *“era un cadáver, una sombra: ni podía andar, ni montar a caballo, ni dormir. Ya no soy Cabrera, yo mismo no me conozco: momentos hay en que deseo la muerte”*.¹⁷

El seu cronista, Buenaventura de Córdoba, ens descriu moments tràgics en la retirada del general cap a Catalunya: *“Cabalgando algunos ratos y otros en camilla atravesava el general realista aquellos lugares tan queridos, aquellas hermosas riberas del Ebro, aquel pais natal que quizás no verá mas”*.¹⁸

El dia 1 de juny, l'exèrcit carlí va arribar a Flix per travessar l'Ebre, operació que va durar tota la nit. Cabrera fou l'últim en fer-ho, acompanyat per un dels seus

ajudants, el dia 2 a les set del matí. Van caminar sense descans fins el dia 8 de juny arribant a Berga en un estat lamentable.

Així doncs, en aquestes circumstàncies, el dia 9 de juny de 1840, Roc Hernández visita per primera vegada al general Cabrera. La seves impressions sobre l'estat de salut del general en arribar a Berga les descriu en una memòria signada a Bourg el 4 de agost de 1840, que havia estat sol·licitada per Carles V, per mitjà del seu metge personal.¹⁹

Malgrat el seu estat de salut, Cabrera no va descuidar en arribar a la capital berguedana cap les seves obligacions com a general dels exèrcits de Catalunya, Aragó, València i Múrcia. Primer de tot, va fer cridar, un per un, tots els membres de la Junta Superior Governativa, l'anomenada *Junta de Berga*, i en va fer empresonar la meitat al Santuari de Queralt. També arrestà als membres de les juntes corregimentals de Cervera i Vic i va jutjar i condemnar a mort alguns oficials i suboficials de la guarnició de Berga sospitosos d'haver participat en la conspiració i assassinat del Comte d'Espanya.²⁰

Tanmateix, com ja s'ha comentat amb anterioritat, la preocupació de Cabrera per la salut del seu exèrcit continuava sent un tema prioritari. Malgrat la manca de recursos de l'exèrcit carlí al final de la guerra, es van destinar una part dels pocs diners de què disposaven, per seguir mantenint els hospitals que encara continuaven en funcionament. Tal com diu l'intendent Gaspar Díaz de Labandero:

“El estado de recursos en que se hallaba el ejército del Principado cuando el general Conde de Morella llegó a Berga con las fuerzas de su mando era tal, que en la pagaduría del espresado ejército no había existencias de ninguna especie segun manifiestan las comunicaciones y datos que obran en mi poder. Los caudales de la tesorería de provincia para atender á todas las obligaciones consistian en unos 30 ó 40.000 reales, cuya suma se aumentó con 40.000 que de orden del mismo general ingresaron en la citada tesorería pertenecientes á una multa impuesta á la señora de Senespleda por haber tenido oculto al general Segarra en su casa de campo, desde la cual se pasó á los enemigos, en lo que se suponía cómplice á dicha señora; y 20.000 rs. impuestos por igual concepto á los dueños de un café de Berga, conocidos por desafectos á nuestros principios, y en cuya casa se tenian reuniones de las que se aseguraba salían voces alarmantes que se hacian circular en

*aquellos días, y se mandaban confidencias á los enemigos; y otros 40.000 rs. impuestos como préstamo forzoso al escribano de Berga, que igualmente ingresaron en tesorería de orden del general. De las espesadas cantidades, que formarían unos 134.000 reales, se dió una paga al general Cabrera y a su E. M., que importó 36.000 reales, se cubrieron las obligaciones mas precisas, como eran los **suministros diarios a los hospitales**, y algun dia hubo que dar en metálico el equivalente de las raciones á los batallones de Tortosa y Valencia y demás fuerzas que se hallaban en Berga, por no haberlas en especie, quedando el resto de dichas existencias en poder del tesorero de la provincia Don Manuel Iñiguez á nuestra entrada en Francia... = Paris 18 de febrero de 1845. Gaspar Diaz de Labandero”.*²¹

Cal recordar que a Berga s'havia creat la Reial Junta d'Hospitals, que fou l'encarregada de posar en funcionament tots els hospitals que estaven sota el seu control. Aquesta Junta estava formada pel propi intendent, Gaspar Díaz de Labandero, a més a més dels eclesiàstics Mateu Sampons, vocal de la Junta Superior Governativa; el reverend Francesc M. Pedrerol, doctor en canons i professor de la Universitat Carlina de Catalunya a Solsona i Sant Pere de la Portella. També en formava part Ramon Soler, canònic de la col·legiata de Manresa i com a vocal secretari hi trobem documentat a Joan Tomàs Sarasua, canònic de Burgos. Com a comptable del ram hi exercia Jaume Miralles. A finals de 1839, sota el control de la Reial Junta d'Hospitals de Berga hi havia set hospitals.

Gaspar Díaz de Labandero, en referir-se a l'organització sanitària de Berga diu: *“nada me dejaron que desear en este ramo, que llegó al mas alto grado de perfección por parte que en él tomaron muchos distinguidos eclesiásticos y religiosos de diferentes órdenes, que voluntariamente, y sin el menor estipendio, servían las plaza de capellanes, contralores, comisarios de entradas y salidas, y algunos hasta de enfermeros, ejerciendo así la caridad cristiana mas conforme con su ministerio...”*.

Des del primer moment, l'intendent Gaspar Díaz de Labandero es va encarregar que l'Hospital de Berga estigués dotat de l'instrumental mèdic i quirúrgic necessari i va procurar de portar-hi bons professionals com ara com el cirurgià en cap de l'Exèrcit de Catalunya, Roc Hernández. Hernández era consultor supernumerari i cirurgià major de l'exèrcit de Catalunya i fou un dels màxims responsables de la sanitat del bàndol carlí a Catalunya, durant aquesta Primera Guerra Carlina. Aleshores era anomenat *“distinguido*

profesor D. Roque Hernández". Va exercir primer a l'hospital de sang dels Escolapis de Solsona i després a l'Hospital de medicina de Sant Bernabé de Berga, on en fou director. Roc Hernández, en l'època que Cabrera va patir la greu malaltia, ja havia presentat la dimissió dels seus càrrecs com a conseqüència de la mort del comte d'Espanya i el general Segarra li havia comunicat l'ordre de passar a França. Aquesta ordre fou revocada quan es va saber l'intenció de Carles V de fer-lo desplaçar al Maestrat per atendre la malaltia del general, fet que com hem comentat, no va succeir.

Com a farmacèutic en cap de l'Hospital de Berga hi exercia Joaquim Balcells i Pascual, antic professor de la universitat de Cervera i que posteriorment va ser professor de Física Experimental de la Universitat Carlina. Sembla que Balcells, mentre estava a Berga, va aplicar els seus coneixements de física per millorar la fabricació de bales i pólvora de l'exèrcit carlí. La col·laboració de Balcells amb el carlisme es reflecteix a les pàgines d'un pamflet publicat després de celebrats els exàmens de l'oposició en que va guanyar, el 1846, la Càtedra de Física Experimental aplicada a les arts de la Junta de Comerç. Balcells es titllat de "*padre Balcells*", "*frailuno Balcells*", "*Sr. de Berga*", "*beato de Berga*", "*carlista de Berga*", "*tránsfugo de Cervera*", entre d'altres. També l'anomenen "preparador de bales i pólvora de Berga" i "director de la pólvora i de les bales de Berga".

Pel que fa a l'organització hospitalaria, a les acaballes de la guerra només quedaven en funcionament, segons les diferents fons consultades, l'Hospital de Sant Bernabé de Berga, els de la Vall d'Ora (a la masia el Pujol, la masia Casafont i la parròquia de la Selva, a Navés), el Fornell (Navés), Fonollosa (Bages), Aguilar de Segarra (Bages), el Cint (Berguedà) i Bagà (Berguedà), amb un total aproximat de 2.000 llits habilitats.

L'última batalla de la Guerra dels Set Anys va tenir lloc a Berga el dia 4 de juliol de 1838, entre les forces del general Espartero i les del general Cabrera. Les seqüeles de les malalties del general Cabrera són patents en aquesta última acció bèl·lica. Els seus ajudants van haver de protegir-lo en més d'una ocasió, ja que va estar a punt de perdre-hi la vida: "*Cabrera en este día último de su campaña comprometió mil veces su existencia y la de los que le seguían de cerca. Extenuado por sus males, rendido de fatiga y ciego de cólera, se esforzaba a pelear como un voluntario y a no ser por el arrojó de dos ordenanzas que arrancándole del parapeto le montaron a caballo, allí habría muerto sin remedio, pues los enemigos estaban tan cerca que nos defendíamos a pedradas y bayonetazos...*". Acabada la confrontació, el comte de Morella, malalt, turmentat i derrotat, agafarà camí cap a l'exili.²²

Evolució de la malaltia a l'exili²³

El dia 6 de juliol de 1840, a les tres de la matinada, Cabrera amb el seu exèrcit va travessar la frontera amb França i van dirigir-se a la població de Palau, a l'Alta Cerdanya, on un bon nombre de gendarmes els estaven esperant. Prèviament, el comte de Morella havia negociat amb les autoritats franceses una sèrie de condicions per tal que els seus exèrcits fossin acollits com a refugiats de guerra.²⁴ Aquesta promesa de les autoritats franceses no es va complir, i l'exèrcit de Cabrera fou confinat en diferents camps en unes condicions infrahumanes. Des del moment que Cabrera travessà la frontera, fou separat dels seus homes i conduït per les autoritats cap a Perpinyà.

La tarda del dia 6 de juliol, Cabrera va desplaçar-se des de Palau cap a Prades i des d'aquí, en posta, fins a Perpinyà on hi arribà el dia 7. Tal com diu el propi general *"llegué a Perpiñán sumamente cansado. Mi salud cada día mas decadente..."*. En aquesta ciutat rep l'ordre del Prefecte de la ciutat de traslladar-se a París on havia de ser interrogat per les autoritats franceses. Aquest trasllat va haver d'ajornar-se *"por el estado de salud en qué llegó, pues era tal su estenuación que no podía estar derecho, andava doblado y estava sostenido por dos personas por debajo de los brazos"*.²⁵ Davant d'aquesta situació, les autoritats franceses obliguen a Cabrera a comprar i pagar-se un carruatge per fer el viatge fins a París.

En arribar a la capital francesa, fou interrogat pel ministre de l'Interior. Entre d'altres qüestions li preguntaren: *"¿Cuanto tiempo hace que V. está enfermo? Contestà: "Ocho meses"*. Al dia següent torna a ser interrogat, aquesta vegada pel ministre de l'Interior i el ministre de la Guerra i tornen a interessar-se per la seva salut: *"¿Cómo se encuentra V. de salud? Cabrera contestà que "mi estado de salud es fatal. Sufro mucho del pecho"*.

Una vegada finalitzat l'interrogatori, Cabrera fou traslladat i internat a la ciutadella de Ham (departament de la Somme, regió de la Picardie), on el govern francès va permetre a les seves germanes y cunyats anar a assistir-lo, *"viéndose de este modo mas asistido y cuidado en la larga enfermedad que sufrió todavía más de un año después de su entrada en Francia"*.²⁶

De l'estada a la ciutadella de Ham, Cabrera diu que *"el clima y el rigor de la prisión tuvieron por efecto empeorar mi salud y ponerme á las puertas del sepulcro"*.²⁷

Sortosament, les autoritats decideixen traslladar-lo a Lille (Departament del Nord, regió del Nord-Pas-de-Calais), fet que es produeix el dia 10 d'agost, ja que la cel·la que ocupava Ramon Cabrera, fou destinada al confinament del príncep Lluís Bonaparte.

Una vegada internat a Lille, la malaltia del general cada vegada es complicava més. Tal com ell mateix diu: *“mi estado de salud se agravaba de día en día... El médico que me asistía observó que mi pulmón derecho estaba fuertemente atacado, y á pesar del régimen que me había ordenado y de la aplicación de una cantárida en el pecho, continuava escupiendo sangre”*.²⁸

En aquells moments havia passat prop d'un any des de l'inici de la seva malaltia i l'estat de debilitat en que es trobava, com a conseqüència de refredats repetits i d'una pneumònia greu en un home que pràcticament vivia a l'aire lliure, molt probablement la patologia que inicialment presentava havia evolucionat cap una malaltia pulmonar obstructiva cònica, fet que es veuria reafirmat pels metges que aleshores l'atenien i que parlaven de pneumònia crònica. Malgrat tot, creiem que és difícil fer un diagnòstic des de la perspectiva clínica actual de la simptomatologia que presentava Cabrera. En aquell moment encara li quedaven trenta-i-set anys de vida, i per tant, caldria descartar una malaltia greu.

En aquesta situació extrema, Cabrera va recórrer a amistats influents del país per intercedir amb el govern de la República amb la intenció de traslladar-se a un lloc on el clima fos més benigne per a la seva malaltia. Finalment es produí aquesta concessió com a conseqüència de l'informe elaborat pel Dr. Dupui, metge en cap de l'Hospital Militar de Lille, que fou l'encarregat d'atendre la malaltia de Cabrera durant aquests primers mesos d'exili. L'informe que redactà el Dr. Dupui deixa clar l'estat de salut de Ramon Cabrera:

“Desde mi llegada a Lila hace tres meses, he reconocido en el general Cabrera todos los síntomas de una neumonía crónica parcial, y desde aquella época no ha cambiado mi opinión. ¿Hay grandes inconvenientes en dejarle en el Norte? Si, en razón del frío que reina una gran parte del año, y que bajo su influencia no hay duda de que su enfermedad se agravará. En consecuencia soy del dictamen que debe accederse á su deseo de trasladarse al Mediodía, al menos á una provincia menos húmeda y fría que el departamento del Norte. =Dupui, médico en jefe del hospital militar de Lila”.

De fet, segons paraules del general Cabrera, *“durante el tiempo de mi prisión en Lila estuve casi siempre en cama asistido por mi familia”*.²⁹

El 24 de setembre es trasllada de Lille a Hières (Departament de l'Isère, regió de Rhône-Alpes). Durant el trajecte fa una curta estada a París de set dies i l'1 d'octubre inicia el camí cap a Lió, Nîmes i Montpeller, on aprofita per demanar consell sobre la seva malaltia als professors de la Facultat de Medicina, que ja havien estat advertits per les autoritats franceses, com també ho havia fet uns dies abans amb els de la Facultat de Medicina París. Tots van coincidir en dir que la seva *“dolencia era grave; y se admiraron que mi naturaleza hubiese podido resistir tan largo tiempo. Sin embargo fueron del parecer unánime que en Hieres, cuyo clima es muy templado, podría reestablecerme”*.

El dia 26 d'octubre inicia l'última etapa del viatge des de Montpeller fins a Hières. Durant aquest període, els facultatius recomanen el seu trasllat, durant la temporada estiuenca, a una població menys calurosa, ja que consideraven que seria beneficiós per la seva salut. Després de demanar permís a les autoritats franceses, es desplaça a mitjans de juny de 1840 fins a la ciutat Lió, on hi acabarà residint durant la resta del seu exili.

COMENTARI FINAL

S'ha comentat des de posicions liberals que la manera d'actuar de Cabrera, sobretot pel què fa al seu desinterès al final de la guerra, era una actitud tàctica per guanyar temps i buscar una sortida favorable als seus interessos. De fet, quan es va difondre la notícia de que estava agonitzant, era una invitació a l'exèrcit liberal per actuar amb prudència i esperar la mort del general. La història ha demostrat que no fou així, ja que realment Cabrera va patir una malaltia greu.

El general va confessar que després de la rendició de Maroto la rebel·lia no tenia possibilitats d'èxit i que el sentiment de perdedor té uns efectes devastadors en un personatge del caràcter de Cabrera.

Aquest sentiment de perdedor del qual ens parla Cabrera ens permet incidir en el fet que, a més a més de la simptomatologia que presentava li hem de sumar l'esfondrament psíquic per la derrota, que en el seu conjunt podia molt probablement, magnificar la clínica somàtica.

Malgrat tot, el que crida més l'atenció en el tractament de les malalties del general Cabrera és la presistència de les doctrines hipocràtico-galèniques en ple segle XIX. L'aplicació de les sagnies i de les cantàrides són pròpies de la terapèutica clàssica. Així doncs, d'acord amb aquestes doctrines galèniques, els metges ens parlen d'un excés de "*bilis negra*" produïda per la melsa. També l'aplicació del sedal al clatell obeeix a les tècniques quirúrgiques galèniques per obtenir el "pus lloable" que hauria de desintoxicar l'organisme. En canvi apostar per les sangonelles és una clara influència de la doctrina fisiològica de Broussais, que aleshores estava en plena vigència.

Molts anys després de la fi de les Guerres Carlines, còmodament instal·lat en el seu retir a Anglaterra, algú li preguntà perquè no havia acceptat el Pacte de Bergara. Ell sempre va dir que perquè el rei li havia demanat que continués lluitant. Va comentar que si el rei li hagués demanat de rendir-se, ell ho hauria fet.

De totes maneres la història de Cabrera no acaba en la Primera Guerra Carlina. Cal analitzar les vacil·lacions i col·laboracions en la Segona Guerra (1846-1849) i el seu posterior període de retir i meditació a Anglaterra i la seva proclama a favor d'Alfons XII, per la qual els carlins li otorgaren el seu darrer títol: el de traïdor a la causa.³⁰

NOTES

1. CALBO Y ROCHINA DE CASTRO, Dámaso. *Historia de Cabrera y de la Guerra Civil en Aragón, Valencia y Murcia*. 1a ed. Madrid: [s.n.], 1845. 682 p. Apèndix, p. 3-4. "*Sabado, 27 de diciembre de 1806: Yo el doctor Francisco Roca, cura de la catedral, bauticé á Ramon Cabrera, hijo legítimo de José Cabrera y de Maria Ana Griñó, consortes. Padrinos Ramon Font y Antonia Muñoz.— Don Francisco Roca, cura de la iglesia catedral de la ciudad de Tortosa*".
2. Manuel CARNICER era natural d'Alcanayís (Terol). Va ingressar en el Reial Cos de Guàrdies Walones, on va arribar a capità. Va servir després a la Guaàrdia Reial. Fou el primer en proclamar Carles V en tot l'Aragó, iniciant juntament amb el baró d'Herbes i el coronel Victoria l'aixecament carlí del Maestrat. Afulletats el caps de l'aixecament, fou nomenat comandant general d'Aragó i ascendit a Brigadier. Durant els dos primers anys de guerra va coordinar les partides que operaven al Maestrat, portant a les seves ordres el jove oficial Ramon Cabrera. Fou apresat i afusellat a Miranda d'Ebre, el 6 d'abril de 1835, quan es dirigia a la casera reial, on s'havia d'incorporar per ordre de Carles V.
3. MARTÍNEZ LAÍNEZ, F. "El rey del Maestrazgo". A: CANAL, J.; RÚJULA, P.; MARTÍNEZ LAÍNEZ, F. *Las guerras carlistas*. 1a. edició. Alcorisa: Centro de Estudios Locales Alcorisa, 2009. (Cuadernos del CELA; 2), p. 87.

4. CÓRDOBA, Buenaventura de. *Vida Militar y Política de Cabrera*. 1a. ed. Madrid: Eusebio Aguado, 1844-1845. 4 v. 1.293 p. Vol. II, p. 100 i 233 i vol. III, p. 545-549; PARÉS i PUNTAS, María Eulalia. “La sanidad en el Partido Carlista (primera y tercera guerras carlistas)”. A: *Medicina e Historia* [Barcelona], 1977; 68: 7-26.
5. CALVO Y ROCHINA DE CASTRO, Dámaso. *Historia de Cabrera y de la guerra civil en Aragón, ... op. cit.*, p. 166-168 i apèndix, p. 14.
6. PARÉS i PUNTAS, María Eulalia. “La sanidad en el Partido Carlista (primera y tercera guerras carlistas)”. A: *Medicina e Historia ... op. cit.*, p. 10-15.
7. CÓRDOBA, Buenaventura de. *Vida Militar y Política de Cabrera... op. cit.*, vol. III, p. 240-241.
8. CÓRDOBA, Buenaventura de. *Vida Militar y Política de Cabrera... op. cit.*, vol. III, p. 547; PARÉS i PUNTAS, María Eulalia. “La sanidad en el Partido Carlista (primera y tercera guerras carlistas)”. A: *Medicina e Historia... op. cit.*, p. 14-15.
9. PIRALA, Antonio. *Historia de la Guerra Civil y de los partidos Liberal y Carlista*. 1a ed. Madrid: Imprenta de F. de P. Mellado y Cia., 1868-1869. 5 volums. 3.374 p. Vol. II, p. 615.
10. PIRALA, Antonio. *Historia de la Guerra Civil y de los partidos Liberal y Carlista... op. cit.*, vol. II, p. 606; CÓRDOBA, Buenaventura de. *Vida Militar y Política de Cabrera... op. cit.*, vol. I, p. 357 i vol. II, p. 100 i 233.
11. ESPARZA e ITURRALDE, Ramón. *El Ángel de Somorostro*. Barcelona: Libreria de Juan Olivares, 1877. 128p., p. 75-77; CÓRDOBA, Buenaventura de. *Vida Militar y Política de Cabrera... op. cit.*, vol. III, p. 493.
12. CÓRDOBA, Buenaventura de. *Vida Militar y Política de Cabrera... op. cit.*, vol. IV, p. 196-198.
13. Segons Dámaso Calvo y Rochina de Castro, foren catorze els facultatius que atengueren a Cabrera durant la seva malaltia. En canvi, Bonaventura de Córdoba, parla de sis, a més a més de l'apotecari en cap de l'hospital de Morella, Juan Recuenco. També hi ha diferències manifestes en el diagnòstic de la malaltia del general. Així Calvo y Rochina de Castro dóna com a causa de la malaltia el tifus, mentre que Bonaventura de Córdoba, que cita l'informe mèdic original, l'etiqueta de “*calentura nerviosa*”. Altres autors parlen de “*tisis galopante*” i de “*paroxismo abálico*”. Així mateix, els facultatius parlen també de “*tos ferina*”. Cal dir que aquest imprecís terme a principis del segle XIX, no tenia res a veure amb la malaltia infecciosa infantil que avui coneixem amb aquest nom, ja que aleshores encara no s'havia descobert l'etiologia bacteriana que la produeix. Possiblement es referien als episodis amb paroxismes de tos espasmòdica que patia Cabrera en aquells moments. Per altra part, cal recordar que Cabrera ja havia emmalaltit de tifus, un temps abans, camí d'Alcanyís (Terol) en una de les seves accions militars, del qual s'havia recuperat sense seqüeles aparents.
- 14 CALBO Y ROCHINA DE CASTRO, Dámaso. *Historia de Cabrera y de la Guerra Civil en Aragón, ... op. cit.*, p. 464; AYGUALS DE IZCO, Wenceslao. *El tigre del Maeztrazgo, ó sea de grumete a general*. 2a. ed. Madrid: Imprenta de Wenceslao Ayguals de Izco, 1849, p. 352-359.

15. CÓRDOBA, Buenaventura de. *Vida Militar y Política de Cabrera... op. cit.*, vol. IV, p. 320.
16. *Ibid*, vol. IV, p. 332-333.
17. *Ibid*, vol. IV, p. 359.
18. *Ibid*, vol. IV, p. 385.
19. Roc HERNÁNDEZ. Consultor supernumerari i cirurgjà major de l'exèrcit de Catalunya. Fou un dels màxims responsables de la sanitat del bàndol carlí a Catalunya, durant aquesta Primera Guerra Carlina. Aleshores era anomenat "*distinguido profesor D. Roque Hernández*". Va exercir primer a l'hospital de sang dels Escolapis de Solsona i després a l'hospital de medicina de Sant Bernabé de Berga, on en fou director. Roc Hernández, en l'època que Cabrera va patir la greu malaltia, ja havia presentat la dimissió dels seus càrrecs com a conseqüència de la mort del comte d'Espanya i el general Segarra li havia comunicat l'ordre de passar a França. Aquesta ordre fou revocada quan es va saber la intenció de Carles V de fer-lo desplaçar al Maestrat per atendre la malaltia del general, fet que no és produí mai i Roc Hernández no visità a Cabrera fins que arribà a Berga el dia 9 de juny de 1840. Vegeu: CÓRDOBA, Buenaventura de. *Vida Militar y Política de Cabrera... op. cit.*, vol. IV, p. 332-335; SEVILLA, Juan Pablo; GONZÁLEZ, Simeón. *Relación histórica de la enfermedad que acaba de padecer el Excmo. Sr. Conde de Morella*. Morella, Imprenta de la Real Junta de Gobierno, 1840.
20. CÓRDOBA, Buenaventura de. *Vida Militar y Política de Cabrera... op. cit.*, vol. IV, p. 382-383; CALBO Y ROCHINA DE CASTRO, Dámaso. *Historia de Cabrera y de la Guerra Civil en Aragón, ... op. cit.*, p. 559-560.
21. Gaspar DÍAZ DE LABANDERO era fill de Pedro Alcántara Díaz de Labandero. Fou l'intendent general de l'Exèrcit Reial de Catalunya, des del moment que Berga es va convertir en capital del carlisme, el juliol 1837, fins a finals de 1839, quan assassinat el comte d'Espanya fou destituït per ordre de la caserna reial, incorporant-se aleshores, a primers de gener de 1840, com a intendent de l'Exèrcit Reial d'Aragó, València i Múrcia, comandat pel general Cabrera. Amb el replegament de Cabrera i la unificació dels exèrcits, arribà a Berga el juny de 1840 com a intendent general dels exèrcits de Catalunya, Aragó, València i Múrcia.

Pedro Alcántara DÍAZ DE LABANDERO fou diputat a les Corts de Cadis, i formà part del grup anomenat Los Persas. Intendent de la província de Catalunya (1831-1833), durant la Primera Guerra Carlina es posà al costat de Carles V i el mes de juny de 1836 fou designat vicepresident de la Junta del Principat. A finals d'agost del mateix any, conjuntament amb el general Maroto, va traspasar la frontera francesa en direcció a Catalunya amb la titulació d'intendent, però a principis d'octubre de 1836, novament acompanyant Maroto, es va refugiar a França. Vegeu: OLLÉ ROMEU, Josep M. *Les Bullangues de Barcelona durant la Primera Guerra Carlina (1835-1837)*. Tarragona: Edicions El Mèdol, 1994. 2 v. 848 p. (Fòrum; 4 i 7). Vol. II, p. 322.

- El subministres diaris a què es refereix Díaz de Labandero fan referència als pocs hospitals que quedaven habilitats a les acaballes de la guerra. Segons les diferents fons consultades, aleshores continuaven en funcionament l'hospital de Sant Bernabé de Berga, els de la Vall d'Ora (el Pujol, la masia Casafont i la parròquia de la Selva, a Navés), el Fornell (Navés), Fonollosa (Bages), Aguilar de Segarra (Bages), el Cint (Berguedà) i Bagà (Berguedà). Vegeu, entre d'altres: CORDOBA, Buenaventura de. *Historia de la Guerra Civil en Catalunya...* op. cit., vol. IV, p. 368-372; PUJOL i ROS, Joan. "Mortalitat militar als hospitals de Berga durant la Primera Guerra Carlina (1837-1840)". A: *Gimbernat* [Barcelona], 2009; 52: 79-92; *Un liberal en terra de carlins. Memòries de Joan Fornell*. Solsona: Arxiu Comarcal del Solsonès - Centre d'Estudis Lacetans, 2006, p. 35; *El Constitucional* [Barcelona], 320 (8 maig 1840), p. 3; *El Guardia Nacional* [Barcelona], 1607 (8 maig 1840), pàg. 4; PARCERISAS i COLOMER, Roser. *Memòria d'Aguilar de Segarra: recull de la vida d'un poble*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages, 2000, p. 166-168.
22. Al llibre d'òbits de la parròquia de Santa Eulàlia de Berga de l'any 1840, hi ha una partida de defunció anotada el dia 8 de juliol que textualment diu: "Dia vuit juliol de mil vuit cents quaranta se dona sepultura en lo Cementiri de la Prl. Igsa. de S. Eularia de la Vila de Berga Bisbat de Solsona a onze cadavers de homens quals noms se ignoran encontrados morts en dins esta parroquia. se creu en lo dia quatre de dit mes y añ. Se han enterrat set mes. Ramon Moreta". Possiblement es tracta de les baixes de l'exèrcit carlí durant l'última batalla de la Guerra dels Set Anys que va tenir lloc a Berga el dia 4 de juliol de 1840, entre les forces del general Espartero i les del general Cabrera. Segons Bonaventura de Córdoba, durant aquesta confrontació l'exèrcit de Cabrera va tenir 13 morts i 45 ferits, encara que el registre d'òbits no especifica ni la filiació ni la procedència dels morts. Vegeu: PUJOL i ROS, Joan. "Mortalitat militar als hospitals de Berga durant la Primera Guerra Carlina (1837-1840)". A: *Gimbernat...* op. cit., p. 91.
23. Bona part del relat sobre l'estat de salut de Cabrera a l'exili prové de l'epíleg de l'obra de Bonaventura de Córdoba, *Vida Militar y Política de Cabrera...* op. cit., vol. IV, p. 397-457, que fou escrit de puny i lletra pel propi general, i per tant, relatat en primera persona. Està datat a Lió (França) el 9 de novembre de 1845.
24. Les condicions pactades per Cabrera per tal de ser acollits com a refugiats de guerra foren les següents: "1ª. que los generales, gefes y oficiales y soldados serán destinados a los depósitos que señale aquel gobierno y recibirán los mismos subsidios que otros emigrados por causas políticas. 2ª.- que serán recibidos, tratados y respetados como refugiados. 3ª.- que todos tendrán derecho a residir en Francia o pasar a otro país segun les conviniere. 4ª.- que entregáramos las armas y caballos, exceptuándose los de los generales, gefes y oficiales por ser de su propiedad particular, así como las acémilas y equipajes". Vegeu: CORDOBA, Buenaventura de. *Vida Militar y Política de Cabrera...* op. cit., volum IV, p. 399.
25. CALBO Y ROCHINA DE CASTRO, Dámaso. *Historia de Cabrera y de la Guerra Civil en Aragón, ...* op. cit., p. 571.

26. *Ibid*, p. 572.

27. CÓRDOBA, Buenaventura de. *Vida Militar y Política de Cabrera...* *op. cit.*, vol. IV, p. 415.

28. *Ibid*, p. 416

29. *Ibid*, p. 418.

30. Després d'ésser declarat traïdor a la causa per Carles VII, es va iniciar una intensa campanya de desprestigi per part dels carlins cap a la figura de Ramon Cabrera, que sobretot es materialitzà amb la publicació a la premsa carlina de l'època d'un bon nombre d'articles on, entre d'altres expressions, es definia a Cabrera amb paraules com: *"no hay en la rica lengua castellana insulto que equivalga al nombre de Ramon Cabrera puesto al pié de una proclama alfonsina. La indignidad y la calumnia no pudieron inventar algo tan horrible y deshonoroso con este nombre en este manifiesto"*, o bé: *"los antiguos adoradores del ídolo Cabrera, los que más ciegos entre ellos han continuado estos dias quemando incienso en sus ridiculos altares, descubriendo su traición sin nombre, son los que con más energía atacan y con más severidad condenan al Judas de la causa carlista, mil veces peor que Maroto..."*. Vegeu entre d'altres: *El Cuartel Real* [Tolosa], 188 i 195 (20 març i 8 abril 1875), p. 1-2.

ANNEX

INFORME DEL CIRURGIÀ ROC HERNÁNDEZ SOBRE LES MALALTIES DE CABRERA

"En los meses de diciembre y de enero padeció el general Conde de Morella una grave enfermedad, caracterizada de calentura nerviosa, y tal vez á este carácter debería atribuirse la irregularidad de la marcha del padecimiento del enfermo, ó bien acoso á la discordancia habida entre muchos médicos, que con deseo de procurar pronta salud al paciente le visitaron mientras se creyó que su vida estaba en inminente peligro. Consultas y visitas diarias hubo de seis médicos, y pocas veces estuvieron acordes en el verdadero carácter y estado de la enfermedad, hasta que llegó una época en que el doliente quedó á la dirección esclusiva del médico D. Juan Sevilla. La primera enfermedad, así llamada la referida, es enteramente distinta de otra que posteriormente le afligió, y como fue de larga duración no se ha publicado diario que manifieste el padecimiento del Conde ni el plan curativo empleado.

Empezó con un constipado, que no yendo acompañado de fiebre ni otro síntoma alarmante se creyó desaparecería con sudoríficos, arreglo en el plan dietético y abrigo. Algo cedió; mas fuese porque la estación fria y húmeda, ó porque el general tuviera que pasar al través de caminos cubiertos de nieve, volvió a sufrir una afección catarral intensa, pertinaz, con

espectoración y aun vómitos, clasificada por el Dr. Sevilla de 'tos ferina'". A los cincuenta días de padecer horrible tos empezó a ceder la enfermedad, rebajándose la fiebre primero y estinguéndose después con bastante lentitud, habiéndose empleado en su auxilio los sudoríficos, los calmantes, la pomada estibiada á la región esternal, un sedal á la nuca, y después una dieta compuesta principalmente de gelatinas. El enfermo que durante la intensidad del mal había tenido un 'anasarea' que terminó á beneficio de un sudor natural copiosísimo; el enfermo, que después quedó reducido á la amazón huesosa cubierta de débiles músculos y piel, este enfermo fue nutriéndose y ejerciendo con mas libertad sus funciones, si se exceptuan las del movimiento voluntario. Tal era el estado del señor Conde cuando el enemigo de nuestro Rey amenazaba Morella después de haberse apoderado de Segura, Castellote y Aliaga. Hizo un esfuerzo para presentarse al ejército débil y calenturiento, montó a caballo, y tuvo dos batallas. La pérdida de Morella y la ocupación de Aragón por el ejército contrario motivaron su presencia en Berga, y en esta villa es donde yo le vi por primera vez el día 9 de junio de último como un sujeto que goza de completa salud.

Al examinarle fui informado de los antecedentes referidos, y además observé un sugeto descolorido, en posición indiferente cuando vestido, que no podía permanecer echado de ningún costado sin pena y sin tos, que sentado necesitaba apoyo para levantarse, y que tenia edema en los pies. Advertí una completa integridad en las funciones intelectuales, en las digestivas y en la circulación. Era libre y fácil el movimiento de las paredes torácicas en la inspiración y expiración, y se percibía un sonido claro á la percusión verificada en diferentes partes del pecho.

A su llegada á Berga hacia un uso general de un cortadillo de gelatina de liquen, y se le curaba todavía el sedal en la parte superior y posterior del cuello, ya que no producía supuración.

Teniendo presentes sus padecimientos anteriores creí que S. E. padecía una 'bronquitis', y se acordó continuarse usando la gelatina, leche de burra, alimentos fáciles de digerir, quitar el sedal, aplicar un vejigatorio en la parte superior interna de los brazos, y se le aconsejó el ejercicio á pie y á caballo segun lo permitiese el estado atmosférico, todo de acuerdo con el Dr. Sevilla. Creí que el enfermo se hallaba convaleciente, y mejoraba en efecto de día en día; pero la temperatura se manifestó fria y húmeda en Berga, y esto produjo la renovación del catarro en dos épocas con calosfrios y fiebre de veinte horas el día 17 de junio. La tos y los esputos no ofrecieron nada de particular, y fue mejorando de color, desapareciendo el edema de los pies, siendo mas libres sus movimientos, y conservando el apetito no obstante el mal humor en que decía lo tenia el aspecto de la guerra, sus muchas atenciones, la escasez de recursos, la deserción al enemigo del ex-general Segarra, cuyos incidentes le habían sorprendido y sobremanera disgustado. Tal era el estado de salud del Conde de Morella el día 6 de julio al pisar el territorio francés. = Bourg 4 de agosto de 1840. = Roque Hernández.

En posdata escrita al médico de S. M., á quien fue dirigida la anterior relación, dije.= "Se oye hablar con tanta variedad sobre todos asuntos, familiares, personales y políticos de los sujetos que mas han figurado entre nosotros, que adquiriría mal de cabeza cualquiera que se tomase la pena de oír á la mayor parte para formar juicio de los hechos, que á mi entender seria por ahora erróneo. Digo esto aludiendo á que yo mismo he oído decir que el Conde de Morella estaba envenenado. Ni lo creo, ni ofrece el mas pequeño recelo, estudiadas todas sus funciones, ni en mi concepto padece ninguna enfermedad reservada de influencia maléfica: al menos yo no lo he sabido conocer. Es por lo que acabo de decirle que me he detenido un poquito mas en la noticia que doy acerca de la última enfermedad que padeció el general Cabrera, á fin de que en su vista forme V. un verdadero juicio, y reunidos antecedentes pueda V. informar con verdad, cual corresponde, á nuestros muy amados señores.= Hernández". (CÓRDOBA, Buena-ventura de. Vida Militar y Política de Cabrera... op. cit., vol. IV, p. 332-335).

Figura 1. Imatge idealitzada de Ramon Cabrera i Griñó rebent l'extremaunció en el curs de la seva malaltia. (Foto: Ayguals de Izco, Wenceslao, p. 352).